

Pregledni rad

УДК 338.24.021.8:338.246.025.88(497-15)

DOI 10.7251/SVR2123105G

POČETAK, NEUSPJEH I PERSPEKTIVE TRANZICIJE IZ KOMUNISTIČKOG U DEMOKRATSKI SISTEM TRŽIŠNE PRIVREDE: DOKAZI SA ZAPADNOG BALKANA

Miloš Grujić¹

Apstrakt: U radu se analiziraju koncepti, rezultati i praksa realizacije ekonomskih reformi, odnosno procesa tranzicije na Zapadnom Balkanu. Ukazuje se na početak, ali i na domete i na ograničenja tog procesa u zemljama na našem govornom području. Cilj rada je da se utvrdi da li je tranzicija na Zapadnom Balkanu mogla proteći drugačije. Analiza relevantne literatutre će pokazati da li je tranzicija iz sistema samoupravljanja u Jugoslaviji, koja je započela poslije Drugog svjetskog rata, kada je dobijen i prvi praktični primjer zemlje „tržišnog socijalizma”, u sistem kapitalističke dala očekivane rezultate. Rad pokazuje da je proces tranzicije na Zapadnom Balkanu još daleko od završetka. Nakon opisivanja okolnosti koje su prethodile početku i realizaciji tranzicije, zaključak je da njen tok i nije mogao da ode u drugom pravcu, odnosno ostvariti rezultate koje je javnost zemalja bivšeg komunizma očekivala. U vezi sa tim, istraživanje će ponuditi rješenja koja će ekonomiju Bosne i Hercegovine okrenuti u pravcu zasnivanja tržišta na pravoj konkurentnosti, istinski slobodnom preduzetništvu, a u skladu sa socijalnom osjetljivošću.

Ključne riječi: *privatizacija, tranzicija, Zapadni Balkan*

UVOD

Početak novog, postkomunističkog perioda, tj. perioda prelaza ili tranzicije za zemlje Srednje, Istočne i Jugoistočne Evrope, predstavlja pad Berlinskog zida 1989. godine. Proces tranzicije obilježava promjena i(li) stvaranje „institucija, privatnih preduzeća; promjena uloge države i time stvaranje fundamentalno različitih vladinih institucija te promocija privatnih preduzeća, tržišta i nezavisnih finansijskih institucija“ (Falke, 2002). U skladu sa tim, „prelazna ekonomija” ili „tranziciona ekonomija”

¹ Nezavisni univerzitet Banja Luka, Ekonomski fakultet.

je „privreda koja se mijenja od centralno planirane ekonomije do tržišne ekonomije“ (Feige, 1994). Ovaj proces, uz naglašavanje razlika među slojevima i gubljenje tzv. „srednjeg sloja“, pokazao se težim i neizvjesnijim nego što su to građani bivših socijalističkih zemalja očekivali. Zbog toga se kritika tranzicije zasniva na činjenici „značajnog povećanja siromaštva i propadanja, uglavnom, srednjeg sloja“ (Cifrić, 1996: 137).

Pojam „Zapadni Balkan“ se od 1997. unosi u službene dokumente Evropske unije (EU) nakon osnivanja posebne regionalne komisije Savjeta ministara Unije za ovo područje. Naime, strategija EU prema zemaljama bivše Jugoslavije - minus Slovenija plus Albanija iskazana je je pojmom „Zapadni Balkan“ (European Commission, 2017). Termin „tržište u razvoju“ podrazumijeva zemlje koje odlikuju institucionalne turbulencije, nizak nivo korporativnog upravljanja i ekonomskog razvoja u odnosu na razvijene zemlje. Hoskisson i saradnici kao zemlje u tranziciji izvdajaju sve zemlje Zapadnog Balkana (Grujić, 2019: 54; Hoskisson et al., 2000: 249-267). Međunarodni monetarni fond u izvještaju iz 2000. izdvaja 30 zemalja kao „tranzicione ekonomije“ (IMF, 2000) i među njima sve zemlje sa ovog prostora. Osim toga, Svjetska banka je 2002. godine BiH i Saveznu Republiku Jugoslaviju (kasnije Srbiju i Crnu Goru) definisala kao tranzicione ekonomije (Mitra and Selowsky, 2002). Dakle, sve zemlje Zapadnog Balkana su još u procesu tranzicije.

Haramija i Njavro (2016: 526), analizirajući uzroke zbog kojih proces tranzicije u ekonomiji u većini zemalja nije donio rezultate koje je javnost očekivala, izdvajaju nekoliko faktora: naslijeđena loša struktura ekonomije, tj. snažan politički uticaj na ekonomiju uz institucionalno nasljeđe komunizma. Kao posljedicu ovih faktora, ali i kao uzrok daljih problema, izdvajaju loše realizovanu privatizaciju; onda nedosljednu, neadekvatnu i šabloniziranu pomoć međunarodnih organizacija i institucija, nerazvojni karakter stranih investicija i, na kraju, mentalitet koji odlikuje opiranje promjenama, a otežava i usporava tranziciju.

Komunistički sistem na ovim prostorima opstao je zahvaljujući autoritarnim osobinama, ali i širokim socijalnim pravima (Županov, 2002). Sigurno radno mjesto i redovna uplata socijalnog osiguranja bili su kompenzacija za uskraćivanje političkih prava i niskog životnog standarda (Zrinščak, 2003: 139). Naime, prosječan stanovnik je imao gotovo siguran posao uz minimalan, ali siguran dohodak. Kao posljedica toga, u svim granama socijalističke privrede, bilježena je visoka zaposlenost, odnosno prikrivena nezaposlenost (Njavro, 1993). Proglašenjem tržišne privrede, svojinskog pluralizma i višepartijskog sistema brzo se pokazalo da se ne može automatski stvoriti neophodna ekonomska i socijalna stabilnost,

izgraditi institucije tržišne privrede i pokrenuti uspješni razvojni procesi (Bajec & Joksimović, 2004: 24).

INSTITUCIONALNO NASLIJEĐE KOMUNIZMA

Primarni kriterijum izbora u komunističkim zemljama je „moralno-politička podobnost”, dok stručne sposobnosti nisu u prvom planu. Prema tome, proces upravljanja ne zasniva se na stručnosti, nego na političkim i socijalnim podobnostima. U skladu s tim, preduzeća nisu u stanju da brzo reaguju na promjene što za rezultat ima neefikasnost preduzeća (Županov, 1989).

Krajem osamdesetih godina prošlog vijeka, budžetski deficit pokrivan je štampanjem novca (IMF, 2014). Kao posljedica toga, inflacija je nezaustavljivo rasla, pa je 1989. dostigla 640% u Poljskoj i 2.700% u Jugoslaviji. Početak procesa tranzicije i pokušaj privikavanja na pravila tržišta razotkrio je pogreške i propuste komunističkog sistema. Naime, u socijalističkim zemljama postepeno se kroz „privredne reforme” razvijao „politički kapitalizam” (Županov, 2002: 62). Taj sistem se razlikuje od „preduzetničkog kapitalizma” koji obilježava razvijena tržišta jer nije zasnovan na preduzetništvu već na legalnim i polulegalnim privilegijama. Endogeni faktori unutar zemlje, odnosno problemi koji djeluju na ekonomiju u političkom kapitalizmu su neadekvatne institucije privrednog sistema, neadekvatne ekonomske mjere, politički uticaj na privredne aktivnosti uz političko kemeleonstvo, vještine vladanja iz socijalizma itd. S druge strane, u „preduzetničkom kapitalizmu” preovladava privatno vlasništvo, proporcionalno manji dio BDP-a se redistribuira državnim kanalima, postoji integrisano i konkurentno tržište, država stvara i nadzire sistem pravila na tržištu koji sve aktere tržišta tretira jednako i pravično, a aktivnosti u privredi vode profesionalni menadžeri, opunomoćenici akcionara i individualni preduzetnici. Dakle, ekonomija zahtijeva fleksibilnost, i radnog mjesta i obrazovanja, a pri zapošljavanju se cijeni kompeticija i sposobnost. Takođe, poslovi u privatnom sektoru su, prema spremi i sposobnosti, plaćeni bolje nego u državnoj službi. U ekonomiji je ključna uloga nauke i istraživanja, bez čega nema novih tehnologija i inovativnih proizvoda. Komparacijom oba sistema zapažamo da su u zemljama u tranziciji prisutna oba tipa kapitalizma uz preovladavanje političkog kapitalizma. Prema tome, tranzicija u ovim zemljama nije još blizu kraja zato što se političke elite, tj. partije na vlasti, ne žele odreći komunističkog nasljeđa koje se ogleda u vidu političkog uticaja na ekonomiju.

Institucionalno nasljeđe komunizma ogleđa se kroz veliku, nedisciplinovanu i neefikasnu administraciju, birokratizovan pristup institucija i korupciju. Dakle, radno mjesto u državnoj upravi davalo je „sigurnost i uticaj“ (Haramija and Njavro, 2016: 520). „Birokratizovana i restriktivna vlast otvorila je put korupciji i mitu državnih službenika jer se većini građana činilo da je to jedini put do ostvarenja željenog cilja“ (Dimitrova-Grajzl and Simon, 2010: 206). Uprkos tome, građani su u komunizmu državu i državni aparat doživljavali kao teret države čije propise nije bilo nemoralno izbjegavati i zaobilaziti. U skladu sa tim, građani i nisu imali povjerenja u institucije. Nikodem i Črpić (2016) ukazuju na problem nepovjerenja ljudi prema svim relevantnim institucijama društva, pronalazeći razloge kako u bivšem režimu tako i u nezrelom pristupu u kojem se od institucije očekuje rješavanje gotovo svih problema. Već i letimičan pregled zavoda za statistiku zemalja Zapadnog Balkana potvrđuje nastavak takve prakse, odnosno rast zaposlenih u oblastima koje se finansiraju iz budžeta: u administraciji, javnoj upravi, obrazovanju i umjetnosti. S druge strane, očigledno je smanjenje zaposlenih u prerađivačkoj industriji. Osim toga, relevantna istraživanja potvrđuju i visok nivo korupcije kao posljedica komunističkog sistema u novim članicama EU u odnosu na „stare“ članice (Transparency International, 2016). Takođe, kada se posmatraju istraživanja povjerenja u institucije, zemlje u tranziciji su na dnu takvih listi (Bjørnskov, 2007). Osim toga, u svim malim i otvorenim ekonomijama, poput država koje čine Zapadni Balkan, sposobnosti monetarne politike su ograničene brojnim faktorima (Benazić and Rami, 2016: 1039).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Suočene s teškom ekonomskom situacijom, sve zemlje Istočne i Srednje Evrope započele su krajem osamdesetih godina prošlog vijeka proces privatizacije. Najpoznatiji modeli su: emisija akcija - prodaja akcija na berzi; prodaja aktive - obično putem aukcije; vaučerska privatizacija - distribucija vaučera, najčešće besplatno ili po veoma niskoj cijeni, koji predstavljaju dio vlasništva u preduzeću u koje se ulaže; „privatizacija odozdo“ - početak novih privatnih preduzeća u ranijim socijalističkim zemljama i otkup menadžmenta ili otkup zaposlenih - distribucija akcija besplatno ili po veoma niskoj cijeni za radnike ili menadžment organizacije.

Privatizaciju u SFRJ otpočeo je Ante Marković 1989. godine. Javna preduzeća su u cilju privatizacije dokapitalizovana uz odobravanje

popusta na akcije preduzeća (Mijatović, 2005: 180). Smatralo se da će tzv. djelimična kapitalizacija unaprijediti upravljanje i kontrolu u privatizovanim preduzećima. Ilustracije radi, Mijatović (Mijatović, 2005: 180) privatizaciju dijeli na tri perioda: do 1997, od 1997. do 2001. godine i poslije 2001. godine. Uprkos činjenici da je ambijent u Srbiji postao dinamičan i sve više nepredvidljiv, a upravljanje privrednim društvima sve zahtjevnije (Dmitrović-Šaponja and Suljović, 2017: 1830), on konstatuje da su rezultati privatizacije u Srbiji razočaravajući.

U postkomunističkim državama privatizacija je izvedena u sjenci težnje za što je moguće bržom privatizacijom jer je „država loš menadžer”. Očekivalo se da će, kroz privatizaciju državnih preduzeća, zemlje biti u stanju da finansiraju javne potrebe. S obzirom na činjenicu da privatizacija nije donijela očekivani prihod niti očekivani zamah, zemlje u tranziciji bile su primorane da potrebe države finansiraju daljim zaduživanjem. Na taj način je rastao javni dug.

U pokušaju da tranziciju preskoče poput provalije u dva skoka većina komunističkih zemalja je upala u duboku provaliju regresije i po 20 godina unazad (Kecmanović, 2017: 3). S druge strane, bivše komunističke partije iznenađujuće brzo se transformišu u glasne pobornike Vašingtonskog konsenzusa. Termin „Vašingtonski konsenzus“ nastao je 1990. godine s ciljem da sažme deset osnovnih principa koji obuhvataju politiku zemalja Latinske Amerike (Katić, 2009: 62). Stvaranje ovih načela inicirali su Ministarstvo finansija SAD, Svjetska banka i MMF. S obzirom na to da je sjedište ovih institucija u Vašingtonu, termin se „sam skovao”. Vilijamson (1990) detaljno predstavlja, a Katić (2009: 63) sažima preporuke u: fiskalni deficit, prioriteti javne potrošnje, poreske reforme, liberalizacija kamatnih stopa, deviznih kurseva, trgovinskih politika, tržišta i stranih direktnih ulaganja, privatizacija državne imovine i zaštita privatne svojine. Najvažnije preporuke odnosile su se na fiskalnu i monetarnu disciplinu, na liberalizaciju vanjske trgovine i investicija i na sveobuhvatnu privatizaciju i deregulaciju. Ukratko, ovi principi su podupirali globalizaciju liberalizacijom i deregulacijom dajući time primat tržišnom fundamentalizmu. Sam autor, Vilijamson, ukazuje na to da makroekonomska disciplina/stabilnost, privatizacija, tržišna ekonomija i slobodna trgovina predstavljaju dodirne elemente s liberalnim ekonomistima i sa idejama Milтона Fridmana i Friedricha von Hajeka. Iako se deset pravila Washingtonskog konsenzusa odnosilo na minimum zajedničke politike prema rješavanju krize u Latinskoj Americi, ubrzo su se ta pravila počela smatrati svojevrsnom „mantrom“ ekonomskih reformi u svijetu uopšte. Štaviše, s vremenom

je Washingtonski konsenzus postao ne samo nadomjestak za centralno planiranje i za uvozno supstitutivne strategije, već je smatran tipičnim primjerom neoliberalnih, slobodnotržišnih ekonomskih ideja. Iako se sam autor često borio protiv posljednje interpretacije, činjenica je da se Washingtonski konsenzus vezuje upravo uz reforme slobodnog tržišta. Grupa ekonomista okupljenih u vašingtonskom Institutu za međunarodnu ekonomiju, predvođena Pedrom Pablom Kuczynskim i Vilijamsom (2003), podrobno je analizirala ekonomski razvitak Latinske Amerike i formulisala prijedloge koji čine novu agendu („After The Washington Consensus: Restarting Growth and Reform in Latin America“) i znaće promjenu modela razvoja implementiranog konsenzusom. Te preporuke se čine zanimljivima zbog rekonceptualizacije strategije razvoja u uslovima globalizacije u zemljama u tranziciji (Radošević, 2004: 937). Ova grupa zaključuje da je problem konsenzusa zapravo činjenica da nigdje nije u potpunosti primijenjen. Nadalje, i sam autor misli kako je deset nužnih reformi, u kojima je jak naglasak na liberalizaciji, primjereno situaciji u zemljama Latinske Amerike 1989. godine i ne može se interpretirati kao agenda za sve zemlje u svim periodima.

Veliki broj autora ističe da su brojni direktori u regiji i prije 1989. godine (i Markovićevih reformi) zloupotrijebili kontrolu koju imaju nad privrednim društvima s ciljem da ih pretvore u privatno vlasništvo. To su radili preusmjeravanjem novca u privatna preduzeća i rasprodajom imovine državnih preduzeća. U tome im je pomoglo posjedovanje povlaštenih informacija i politička zaštita te povezanost sa bezbjednosnim službama, ali i činjenica što su „prvi krenuli u akciju“ (Lawson et al., 2010; Pakulski et al., 1996; Dale, 2014). Početak tranzicije, devedesetih godina prošlog vijeka, u svim zemljama obilježen je izrazitom nestabilnošću, odnosno visokom inflacijom i recesijom. Najveći pad bruto društvenog proizvoda (BDP-a) bio je od 1992. do 1996. godine. Štaviše, na kraju 1994. godine BDP je iznosio tek oko 40% od onog iz 1989. godine. Tek od 1996. godine u zemljama u razvoju počinje postepena stabilizacija, ali tek početkom XXI vijeka sve zemlje u razvoju ostvaruju tek blagi ekonomski rast. Nakon smirivanja ratnih tenzija u politici i obnove procesa tranzicije krajem prošlog i početkom ovog vijeka, zemlje Zapadnog Balkana dostižu relativno visok ekonomski rast. Zemlje Zapadnog Balkana konačno ostvaruju, za njih značajne, visoke stope rasta u periodu prije 2008. sa prosječnim rastom BDP-a od oko 5,7% (Penev, 2012: 18). Globalna finansijska kriza, počev od 2008. godine, te kriza u Evrozoni od 2011. godine odražavaju se i na zemlje u razvoju. Stope rasta su poljuljane, a raste i nezaposlenost. S tim u vezi, prema podacima Međunarodnog

monetarnog fonda (MMF), iznosi BDP-a i BPD *per capita* u zemljama u tranziciji nisu se bitno povećali već 25 godina. Po veličini tih pokazatelja, zemlje u tranziciji su rangirane slabije od zemalja koje su članice EU prije talasa proširenja (zemlje EU 15) iz 2004. godine (IMF, 2017). Ilustracije radi, BDP po glavi stanovnika zemalja Zapadnog Balkana ne prelazi ni polovinu tog pokazatelja u Njemačkoj (Tabela 1).

Tabela 1. BDP *per capita* u EU i na Zapadnom Balkanu u USD

Zemlja	GDP per capita	Region
Luksemburg	106.705	Zapadna Evropa
Irska	78.785	Zapadna Evropa
Nizozemska	56.383	Zapadna Evropa
Švedska	52.984	Zapadna Evropa
Njemačka	52.559	Zapadna Evropa
Austrija	52.137	Zapadna Evropa
Danska	52.121	Zapadna Evropa
Begija	48.245	Zapadna Evropa
Finska	46.430	Zapadna Evropa
Francuska	45.775	Zapadna Evropa
UK	45.705	Zapadna Evropa
Italija	39.637	Južna Evropa
Malta	45.606	Južna Evropa
Španija	40.139	Južna Evropa
Kipar	39.973	Južna Evropa
Slovenija	36.746	Južna Evropa
Portugal	32.006	Južna Evropa
Grčka	29.123	Južna Evropa
Češka	37.371	Istočna Evropa
Slovačka	35.130	Istočna Evropa
Litvanija	34.826	Istočna Evropa
Estonija	34.096	Istočna Evropa
Poljska	31.939	Istočna Evropa
Mađarska	31.903	Istočna Evropa
Latvija	29.901	Istočna Evropa
Rumunija	26.447	Istočna Evropa
Hrvatska	26.221	Istočna Evropa
Bugarska	23.156	Istočna Evropa
Crna Gora	19.043	Zapadni Balkan
Srbija	17.555	Zapadni Balkan
Sjeverna Makedonija	15.709	Zapadni Balkan
Bosna i Hercegovina	13.491	Zapadni Balkan
Albanija	13.345	Zapadni Balkan
Kosovo*	11.552	Zapadni Balkan

Izvor: Prikaz autora prema podacima Svjetske banke.

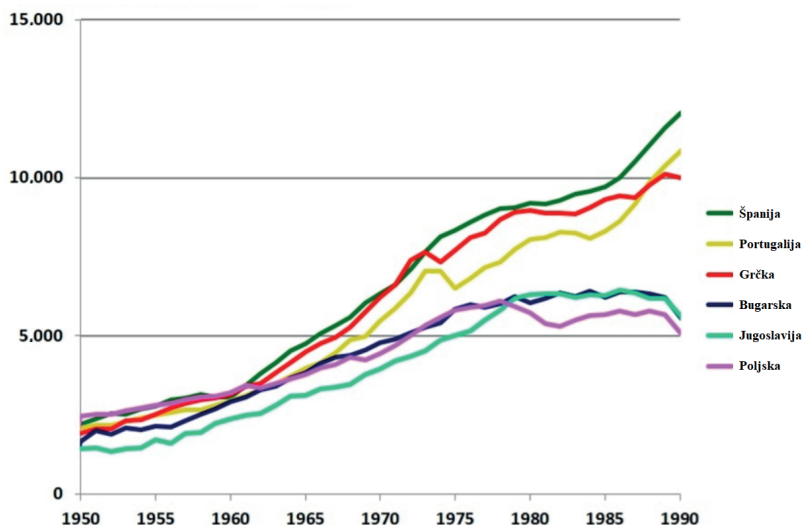
Odnos BDP per capita u zemljama Zapadne Evrope, Južne Evrope, Istočne Evrope i Zapadnog Balkana je 4:3:2:1. Tačnije, odnos je 3,8:2,5:2,1:1 (Tabela 2).

Tabela 2. Najveći, najmanji i prosječan BDP per capita po regijama

Region	Najveći	Najmanji	Prosjek	Odnos
Zapadna Evropa	106.705	45.705	57.984	3,8
Južna Evropa	45.606	29.123	37.604	2,5
Istočna Evropa	37.371	23.156	31.099	2,1
Zapadni Balkan	19.043	11.552	15.116	1,0

Izvor: Prikaz autora.

Ilustracija 1. Kretanje BDP-a po godinama za zemlje u tranziciji do 1990. u USD

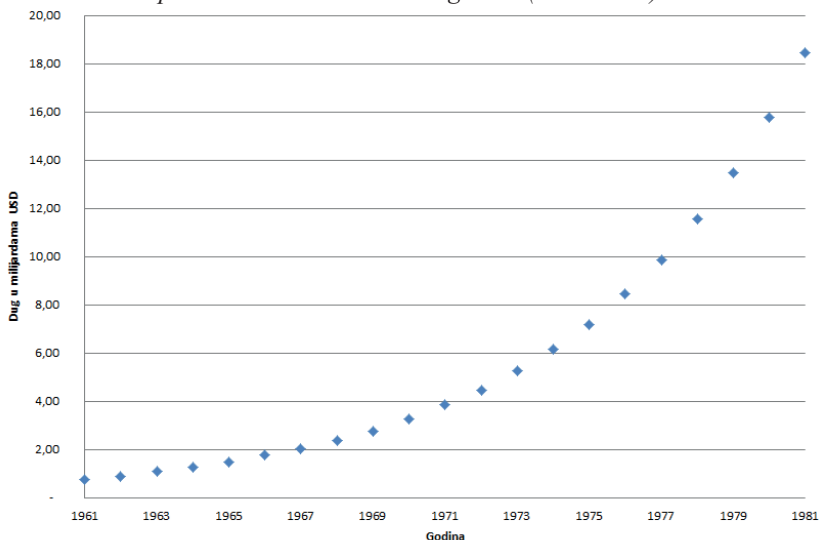
Izvor: Maddison Historical Statistics.

Prije prelaska na opis motiva i rezultata privatizacije zadržaćemo se na razbijanju još jednog mita. Osamdesete godine bile su obilježene odlaganjem početka vraćanja spoljnog duga Jugoslavije zbog finansijske nemoći privrede. Jugoslavija je 1991. godinu dočekala sa oko 20 milijardi dolara duga. Prethodno joj je Međunarodni monetarni fond umanjio ukupna potraživanja za 1,8 milijardi dolara jer zemlja jednostavno nije imala sredstava za vraćanje ni kamata, a kamoli glavnice.

Ukupan dug SFRJ se u periodu od 1961. do 1980. godine uvećavao za oko 17,6% svake godine (Dyker, 2013). Ovaj pokazatelj jasno pokazuje da je rast duga bio jednostavno neodrživ (Ilustracija 2).

Ilustracija 2. Bruto spoljni dug SFRJ u periodu od 1961. do 1980. godine (mlrd. USD)

Izvor: Babić, M., & Primorac, E. (1986). Some causes of the growth of the Yugoslav external debt. *Soviet studies*, 38(1), 69-88.

Poredeći BDP po stanovniku nekih zemalja koje su krajem četrdesetih godina prošlog vijeka imale približno jednak BDP kao i Jugoslavija u tom vremenu, zapaža se da su sve zemlje, osim Mađarske i Bugarske, imale znatno veći rast BDP-a po stanovniku nego Jugoslavija između 1947. i 1989. Dakle, možda se Jugoslavija „herojski digla iz pepela”, ali su se Japan, Njemačka, Italija, Austrija, Grčka i Španija mnogo “herojskije” digle iz tog pepela. S druge strane, Mađarska i Bugarska pokazuju sličan spor rast bruto domaćeg proizvoda kao i Jugoslavija. Za razliku od navedenih zemalja, Mađarska i Bugarska su imale sličan ekonomski sistem kao i Jugoslavija.

PRIVATIZACIJA

Dominantan model privatizacije u BiH je bio vaučerska privatizacija. Vaučerska privatizacija zasniva se na tome da se građanima besplatno podijele vaučeri, kojima građani kupuju akcije preduzeća. Građani

su dobijali vaučere u nejednakom iznosu, prema godinama starosti, godinama provedenim u vojnoj obavezi, u ratu, zavisno od radnog staža i sl. Cilj vaučerske privatizacije je da se u što kraćem roku privatizuje što je moguće više privrednih društava. Vjerovalo se da privatizacija podjelom vaučera prevazilazi probleme koji nastaju procjenom kao kod ostalih modela privatizacije. U vrijeme kad su se prihodi snizili, a preduzeća nisu ostvarivala zaradu, ove akcije jeftino su mogli kupiti svi koji su imali pristup bankarskim zajmovima i drugim izvorima finansiranja, uključujući strane izvore. Oni koji su na „bilo koji način mogli doći do finansijskih sredstava radi kupovanja kupona stekli su „vlasnička prava“ nad resursima i došli do enormnog bogatstva” (Tanzi, 2010: 45).

Privatizaciju na Zapadnom Balkanu odlikuje fenomen lojalnosti radnika ili tzv. akcionarstvo zaposlenih. Ovaj način predstavlja kupovinu akcija po cijeni koja je značajno manja od tržišne ili besplatnu podjelu dijela akcija rukovodstvu preduzeća ili zaposlenima. Na području Zapadnog Balkana je shvaćen kao najmanje traumatičan način transformacije ekonomije zbog toga što će kontrolu i upravljanje ostvarivati zaposleni, tj. vlasnici u tom privrednom društvu. Međutim, slično kao i u drugim zemljama bivšeg komunizma, ključne upravljačke, ekonomske i političke veze imali su bivši socijalistički direktori - tako su oni postali i glavni akteri privatizacije (Čengić, 2000). Iako je model privatizacije pretpostavio jednakost svih, ubrzo je postalo jasno da realna ekonomska i upravljačka moć pretvara direktore-menadžere u jedine realne privatizacijske partnere novoj političkoj eliti i vanjskim ulagačima (Njavro, 1993). Ilustracije radi, Rumunija i Slovačka su tek djelimično pribjegle ovom modelu.

Proces tranzicije u zemljama Zapadnog Balkana otpočeo je nasljeđem samoupravnog socijalizma, u okruženju u kojem su pravni i ekonomski sistemi bili zastarjeli, a koji su sadržavali mnoge odredbe i prakse koje nisu bile u saglasnosti sa pravnim sistemom tržišne ekonomije. Uprkos tome, radnici se opiru ustupanju nadzora i kontrole investitorima iz inostranstva, što olakšava trenutnim direktorima preuzimanje preduzeća. Na početku procesa tranzicije „regulatorna reforma na Zapadnom Balkanu bila je pokretana potrebom sveobuhvatne transformacije socijalističkih pravnih sistema u pravne sisteme tržišnih privreda i obilježena je deregulacijom i intenzivnom izradom nove zakonske regulative” (Penev, 2012: 42). Ipak, proces privatizacije te rezultati procesa se razlikuju po zemljama. U Sloveniji je privatizacija realizovana znatno opreznije i sveukupno je privatizovano znatno manje preduzeća. Ubrzo po napuštanju Jugoslavije privatizacija se zaustavlja. Vlada Slovenije je nakon dvije godine od tada usvojila novi zakon.

Karakteristike stranih investicija i pomoći

Za razliku od poslijeratne rekonstrukcije u Evropi nakon Drugog svjetskog rata, zemlje bivšeg komunizma započele su tranziciju u drugim okolnostima. Zamah oporavku Zapadne Evrope poslije Drugog svjetskog rata dao je silovit nagli rast globalne ekonomije, ali i Maršalov plan. Počekom devedesetih godina američka ni evropska ekonomija nisu bile u takvom uzletu. Osim toga, prestankom postojanja SSSR-a i SAD gube geopolitički interes za takav plan. Dakle, nije bilo volje velikih zemalja za reprizu takvog plana. Dok se najveći dio Maršalovog plana odnosio na neki oblik novčane podrške, u slučaju postkomunističke Evrope finansijska podrška početkom devedesetih iznosila je samo oko 10% (Lawson et al., 2010). Pomoć zemljama u tranziciji odnosila se u najvećoj mjeri na savjetodavnu i stručnu podršku. Takvu pomoć daju međunarodne organizacije koje daju potrebne kredite kao Svjetska banka i MMF ili organizacije EU: Evropska banka za obnovu i razvoj, Evropska centralna banka te Evropska investiciona banka. Upravo nabrojane organizacije inicirale su izgradnju onakvog pravnog sistema koji je po njima bio neophodan za uspješan privredni razvoj. Mnoštvo međunarodnih organizacija i donatora dali su svoj doprinos stvaranju takvog ambijenta dajući finansijsku i tehničku pomoć. Međutim, očekivanja da će finansijska pomoć biti poput one koju je dobila Zapadna Evropa poslije Drugog svjetskog rata bila su iluzija. Haramija i Njavro zapažaju da konsultanti iz Svjetske banke i MMF-a prilaze zemljama u razvoju strategijom koja ima dva glavna elementa: „stabilizacione programe” i „strukturne mjere”. Stabilizacioni programi su usmjereni na liberalizaciju svih cijena i vanjske trgovine, te na restriktivnu fiskalnu i dohodovnu politiku s ciljem umanjivanja uloge države. Strukturne mjere uključivale su „privatizaciju, reforme banaka te rezove u industrijskoj politici i socijalnoj pomoći” (Lavigne, 1995: 118). Bez sumnje, ovakve strategije nose određen pritisak jer se davanje željenih zajmova uslovljava realizacijom mjera i preporuka koje se odnose na privatizaciju (Dale, 2014: 88). Smatralo se da rezultat stabilizacionih i strukturnih mjera treba da bude rast podstaknut izvozom jer bi činjenica da su na rubu Evrope obezbijedila konkurentsku prednost. Očekivalo se da će, dok se javni sektor bude smanjivao, novonastala privatna preduzeća preuzeti dio poslova i zaposlenih na tržištu. Međutim, kao posljedica zastarjelih tehnologija, lošeg kvaliteta proizvoda te slabih distribucionih i marketinških mreža, mali broj proizvođača iz zemalja u tranziciji se

uspіo probiti na strana tržišta, a zahtjevi tržišta EU i Sjeverne Amerike dodatno su otežavali tranziciju.

Kao predstavnici međunarodnih organizacija koji realizuju predviđene programe, pojavljuju se službenici, ali i konsultanti, najčešće iz razvijenih zemalja EU, Velike Britanije i Sjeverne Amerike. Lavinj (Lavigne, 1995) zapaža da usluge angažovanja ovih konsultanata najčešće odnose većinu sredstava koje zemlja dobije.

Kada komentarišu tok tranzicije u nekoj zemlji, međunarodne organizacije i organizacije EU naglašavaju mjeru u kojoj su ispunjene preporuke i reforme koje traže (Grujić, 2018: 203). Uobičajeno, zahtijevaju se iste akcije bez sagledavanja razlika, standarda i specifičnosti pojedinih zemalja. MMF i EBRD među najvažnije poteze u procesu tranzicije ističu: privatizaciju, restrukturiranje javne uprave i javnih preduzeća, težnju ka slobodno-tržišnom formiranju cijena, podsticanje slobodne trgovinske razmjene, stimulisanje konkurentnosti, te reforme banaka i infrastrukture (EBRD, 1994). Na primjer, u izvještaju iz 1996. preporuka Svjetske banke je da fokus vlasti u BiH treba da bude uspostavljanje pravnog, regulatornog i institucionalnog okvira koji će omogućiti slobodno tržište i protok dobara i usluga (World Bank, 1996). Ovakve preporuke metaforički izgledaju kao da se isti model cipela navlači na različite veličine nogu. Prema tome, MMF i Svjetsku banku možemo posmatrati kao klinike za odvikavanje od prekomjerne javne potrošnje s naglaskom na tome da su instrumenti i terapija koji se primjenjuju - jednoobrazni, zastarjeli i prevaziđeni. Shodno navedenom, efekat šabloniziranih planova MMF-a i Svjetske banke se pokazao destimulativnim za zemlje u kojima se primjenjuju. Najčešća reakcija međunarodnih organizacija, uprkos očiglednim pokazateljima da tranzicija ne donosi očekivani napredak, bila je - nesprovođenje reformi koje se preporučuju. Frustracija i nerazumijevanje dodatno rastu kada se ima u vidu da su neke zemlje koje su očigledno odbile predložene reforme (poput Slovenije) ostale zemlje najvišeg standarda među zemljama u tranziciji. Mada se mora konstatovati da su zemlje koje su bile bliže pravilima Vašingtonskog konsenzusa brže napredovale, pa su tako Estonija i Litvanija, npr. sa 50% GDP per capita Slovenije u 1995. godini, stigle na preko 90% 2019. Međutim, u mnogim zemljama u tranziciji gotovo čitav bankarski sistem prešao je u vlasništvo stranih, uglavnom zapadnoevropskih, banaka.

DISKUSIJA

Kao i u svim zemljama Zapadnog Balkana, tako i u Bosni i Hercegovini, neekonomski faktori u regiji igraju najvažniju ulogu u determinisanju vrijednosti trgovine između zemalja (Trivić and Klimczak, 2015: 57). Ekonomska nestabilnost proizlazi iz „čestih reformi u kojima su potpuno zanemareni ekonomski rast i društveni uticaj promjena, niskih stopa domaćih i stranih ulaganja, spoljnotrgovinskog deficita i niske stope BDP-a” (Duvnjak, 2018: 198). U BiH postoji niz socijalno-ekonomskih pitanja koja još nisu riješena, a čije unapređenje podrazumijeva složena i zahtjevna rješenja (Amidžić et al., 2016: 57). Takođe, mnogi kupci javnih preduzeća vidjeli su privatizaciju kao priliku da steknu određenu imovinu bez preduzetničkih aktivnosti i(li) stvaranja nove vrijednosti. Kao posljedica takvih poteza, mnoštvo bivših javnih preduzeća je ugašeno nakon dugotrajnog procesa stečaja. U boljoj varijanti još postoje, ali je tržišna vrijednost takvih preduzeća značajno manja u odnosu na onu od prije nekoliko godina. Kao posljedica, veliki broj radno sposobnih ljudi je bez posla, a nova radna mjesta nisu otvorena (Šokčević and Dugalić, 2007). Ilustracije radi, od osnivanja berzi do danas tržišna vrijednost privatizovanog akcionarskog kapitala u Biraču, naftnom sektoru Republike Srpske, Hidrogradnji, zeničkoj Željezari, Krivaji, Polihemu, Sokolu, Bosnaplodu i Kladašnici smanjena je za više od tri milijarde maraka.

Tržište kapitala u zemlji prošlo je faze od uspostavljanja obje berze: uspon, pad i ponovno razbuđivanje (Kumalić, 2013: 70) kroz povećan značaj dužničkih hartija od vrijednosti, ali je ono po strukturi tržišnog materijala, broju tržišnih instrumenata još uvijek nerazvijeno i neaktivno. Takođe, bankarski sektor je na srednjem nivou razvijenosti i na njemu su zastupljeni osnovni agregati (Serdar, 2015: 127). Uprkos svim ograničenjima, institucionalni investitori na domaćim berzama mogu da stvore portfolio hartija od vrijednosti koji bi im dao željeni prinos uz malu izloženost tržišnom riziku (Radivojac & Grujić, 2016: 49-50). Takav interes institucionalnih investitora, uz stabilnost nacionalne valute i deviznog kursa (Adams and Hartsfield, 2010: 314-320), može da predstavlja poželjnu karakteristiku finansijskog tržišta.

Međutim, upravo fiksni devizni kurs može da stvori iluziju. Bosna i Hercegovina je 1999. godine usvojila sistem „monetarnog odbora” (*currency board*). Istini za volju, ovaj potez je dao rezultate na polju smanjenja inflacije u zemlji i predstavljao je značajan doprinos sređivanju stanja u finansijskom sektoru. Monetarni odbor podrazumijeva

nepromjenjivo fiksna devizna kurs, posjedovanje deviznih rezervi u stabilnoj valuti na nivou neophodnom da se pokrije količina (štampanog i kovanog) novca te neograničenu internu konvertibilnost, tj. mogućnost pretvaranja domaćeg novca u valutu rezervi (i obrnuto) po fiksnom kursu. U tom smislu vezivanje marke za evro predstavljalo je „sidro koje je čuvalo BH brod od nepotrebnog lutanja na olujnom moru tranzicije”. Dužničke krize i iskustva zemalja u tranziciji u posljednjih dvadesetak godina ukazuju na činjenicu da ulazak stranog kapitala uz zaduživanje na stranim tržištima može da dovede zemlju do velikih problema. Na primjer, fiksiranje deviznog kursa, iako nepopularno, ipak predstavlja određenu sigurnost sistema. Napuštanje fiksnog deviznog kursa u Bosni i Hercegovini dovelo bi do depresijacije konvertibilne marke u odnosu na snažne valute. Kao posljedica toga, dugovi iskazani u dolarima ili evrima porasli bi u odnosu na BDP. Imajući u vidu osnovne nedostatke sadašnjeg sistema u BiH, kao što su visoka nezaposlenost, niske stope privrednog rasta i enorman spoljnotrgovinski deficit, u javnosti se često postavlja pitanje da li se više moglo napraviti fleksibilnim kursom i autonomnom monetarnom politikom. Rezultati valutnog odbora Estonije su u suprotnosti sa teoretskim postavkama da se odsustvo diskrecione monetarne politike plaća nižim stopama rasta i većim stopama nezaposlenosti. Prvi korak za uspješno rješavanje problema je pravilno postavljena dijagnoza, što znači da izvor ekonomskih problema u BiH nisu ograničenja valutnog odbora board već „strukturni poremećaji i preglomazan i neefikasan javni sektor“ (Amidžić et al., 2020, 43-56).

Tanzi (2010) podsjeća da transformacija tržišne ekonomije nije potpuna sve dok se ne uspostave funkcionalne fiskalne institucije i razumni i pristupačni programi rashoda, uključujući osnovne mreže socijalne sigurnosti za nezaposlene, bolesne i starije osobe. Ovi programi potrošnje moraju se finansirati iz javnih prihoda koji se generišu - kroz oporezivanje - bez nametanja prekomjernih opterećenja privatnom sektoru. S tim u vezi, održavanje javnog duga u „prihvatljivim okvirima” prema kriterijumima iz Mastrihta, a s ciljem održavanja socijalne, finansijske i fiskalne stabilnosti, uz neracionalno zaduživanje, siguran je put u kolaps sistema.

ZAKLJUČAK

Uprkos neprestanom rastu priliva stranih sredstava u vidu kredita bez pokrića, deviznih doznaka milionske dijaspore i politički motivisane američke ekonomske pomoći, jugoslovenska ekonomija je konstantno

bilježila skroman rast. Uzroci neuspjeha tranzicije iz komunističkog u demokratski sistem sadržani su u nekoliko faktora.

Prvi je naslijeđena struktura privrede, odnosno prisutnost političkog uticaja na dešavanja u privredi. Sljedeći faktor proizilazi iz institucionalnog nasljeđa komunizma, što se ogleda u predimenzioniranoj, prenormiranoj i neefikasnoj administraciji te irokatizovnom pristupu tranziciji i korupciji. Treći faktor je loše realizovana privatizacija. Sljedeći faktor je nedosljednost u pomoći međunarodnih organizacija, odnosno njihov šablonizirani pristup. Na kraju, značajan faktor su i nerazvojne namjene stranih investicija u zemlje tranzicije.

Tranzicija na Zapadnom Balkanu je još daleko od završetka jer se političke elite nisu odrekle komunističkog nasljeđa koje se ogleda kroz politički uticaj na ekonomiju. Nije bilo dovoljno tek slijediti smjernice međunarodnih organizacija, tj. promijeniti zakone, odnosno predložiti i usvojiti niz novih, nego je bilo potrebno stvoriti efikasan aparat koji je otporan na mito i korupciju. S obzirom na prikazane okolnosti, tok tranzicije nije mogao proteći drugačije, odnosno ostvariti rezultate koje je javnost zemalja bivšeg komunizma očekivala.

Analiza posljedica tranzicije najviše se ogleda u identifikaciji i interpretaciji problema, a bez nuđenja rješenja. Bez sumnje, na Zapadnom Balkanu je neophodno „opismenjavanje” stanovništva u finansijskom i preduzetničkom smislu kako bi nove generacije političara i preduzetnika uhvatile korak sa zahtjevima globalizacije. Nedovoljno poznavanje tih faktora pomoć Zapada čini neodgovarajućom, a nerazvojni karakter stranih investicija u zemlji tranzicije samo otežava stanje. Uz navedeno, MMF, Svjetska banka i EBRD ignorišu razlike u lokalnim tradicijama, kulturi i mentalitetu. Insistira se na istim reformama bez sagledavanja razlika, standarda i specifičnosti pojedinih zemalja. Prema tome, efekat šabloniziranih planova se pokazao destimulativnim za zemlje u kojima se primjenjuju.

Uprkos očiglednim pokazateljima da tranzicija ne donosi očekivani napredak, najčešća reakcija međunarodnih organizacija na slabe rezultate tranzicije bila je opaska da se „ne sprovode reforme koje se preporučuju”. Frustracija i nerazumijevanje dodatno rastu kada se ima u vidu da su neke zemlje koje su očigledno odbile predložene reforme, poput Slovenije, postale zemlje najvišeg standarda. Rad pokazuje da se pri kreiranju planova tranzicije u nedovoljnoj mjeri posvećivala pažnja naslijeđenoj lošoj strukturi ekonomije i mentaliteta, što je i dovelo do slabih rezultata realizacije privatizacije. U skladu sa tim, (pr)ocjena procesa privatizacije treba da ide u dva pravca. Prvi pravac, u smjeru

procjene da li je preduzeće nakon privatizacije pripalo vlasnicima koji imaju znanja, volje i sposobnosti da ga razviju. Drugi pravac treba da se odnosi na traženje odgovora na pitanje da li je država privatizacijom stekla adekvatnu protivvrijednost i obezbijedila plaćanje poreza na dobit.

FAILURE AND PERSPECTIVES OF THE TRANSITION FROM THE COMMUNIST TO THE DEMOCRATIC SYSTEM OF MARKET ECONOMY: EVIDENCE FROM THE WESTERN BALKANS

Miloš Grujić

Abstract: The paper analyzes the concepts, results and practice of the implementation of economic reforms and the transition process in the Western Balkans. The scope and limitations of this process in the countries in our speaking area are pointed out. The aim of this paper is to determine whether the transition in the Western Balkans could have taken place differently and to offer solutions to improve it. An analysis of the relevant literature will show whether the transition from the system of self-government in Yugoslavia, which began after the First World War, when the first practical example of the country of „market socialism” was obtained, to the capitalist system gave the expected results. The paper shows that the transition process in the Western Balkans is still far from over. After describing the circumstances that preceded the beginning and realization of the transition, the conclusion is that its course could not go in another direction, is achieve the results that the public of the countries of the former communism expected. In this regard, the research offers solutions that will turn the economy of Bosnia and Herzegovina in the direction of basing the market on real competitiveness, truly free entrepreneurship, and in line with social sensitivity.

Key words: *privatization, transition, Western Balkans..*

LITERATURA

1. Amidžić, S., Kurteš, S., & Rajčević, P. (2016). Uticaj strane pomoći na privredni rast i konkurentnost zemlje. Banja Luka: *Poslovne studije*, 15, 16, 43-78.
2. Amidžić, S., Kurteš, S., & Rajčević, P. (2020). Balance of payments and currency board arrangement sustainability in BiH, *Zagreb International review of Economic and Business*, Vol 23, special conference issue 43-56.
3. Babić, M., & Primorac, E. (1986). Some causes of the growth of the Yugoslav external debt. *Soviet studies*, 38(1), 69-88.
4. Bajec, J., & Joksimović, L. (2001). *Savremeni privredni sistemi*. Ekonomski fakultet.
5. Benazić, M., Rami, J. (2016). Monetary policy and unemployment in Croatia. Zagreb: *Economic research - Ekonomska istraživanja*, 29(1).
6. Bjørnskov, C. (2007) Determinants of Generalized Trust: A Cross-Country Comparison. *Public Choice* 130, no. 1/2 (2007): 1-21.
7. Čengić, D. (2000). Vladajuća elita i proces delegitamacije privatizacijskog projekta: ima li pouka za budućnost? *Društvena istraživanja* 9, 4-5 (48-49), 497-525.
8. Cifrić, I. (1996). Tranzicija i transformacija — između norme i prakse. *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociološka istraživanja okoline*, 5(2), 135-153. Posjećeno 18.09.2021.
9. Dale, G. (2014). Tranzicija u Srednjoj i Istočnoj Europi. *Diskrepancija* 13, no. 19: 81-98.
10. Dimitrova-Grajzl, V., & Simon, E. (2010). Political trust and historical legacy: The effect of varieties of socialism. *East European Politics and Societies*, 24(2), 206-228.
11. Dmitrović-Šaponja, L., & Suljović, E. (2017). Strategic management accounting in the Republic of Serbia. *Economic research-Ekonomska istraživanja*, 30(1), 1829-1839.
12. Duvnjak, Valentina. (2018). Coping with Crisis in the EU Periphery: The Case of Bosnia and Herzegovina, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 20:2, 196-210.
13. Dyker, D. A. (2013). *Yugoslavia: Socialism, development and debt*. Routledge.
14. Falke, M. (2002). Community interests: an insolvency objective in transition economies? (Vol. 1, No. 2, p. 22). FIT.
15. Feige, E. L. (2017). The transition to a market economy in Russia: property rights, mass privatization and stabilization. In *A Fourth Way?* (pp. 57-78). Routledge.
16. Grujić, M. (2018). Endogenous and exogenous factors of failure of the process of transition in the Western Balkans. *Business Studies*, 10(19-20), p. 209-218.

17. Haramija, P. i Njavro, Đ. (2016). Tranzicija i njezini rezultati – zašto tranzicija iz komunističkog u demokratski sustav tržišnog gospodarstva nije ostvarila očekivanja. *Obnovljeni život*, 71. (4.), 515-527. <https://doi.org/10.31337/oz.71.4.7>
18. Hoskisson, R. E., Eden, L., Lau, C. M., & Wright, M. (2000). Strategy in emerging economies. *Academy of management journal*, 43(3), 249-267.
19. Katić, N. (2009). Neoliberalni koreni svetske ekonomske krize. *Nova srpska politička misao*, br. 3-4 pp. 55-67
20. Kecmanović N. (2017). Srbi i međunarodni poredak - od Gorbačova do Trampa. *Politeia* 7, (13): 1-13.
21. Kozarić, K. (2001). *Modeli monetarne politike sa osvrtom na valutni odbor BiH*. Sarajevo: Centralna banka Bosne i Hercegovine.
22. Kumalić, I. (2013). Razvijenost finansijskog tržišta u Bosni i Hercegovini. *Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije*, 3(1): 57-72.
23. Kvartuč, D. (2021). Ekonomske nejednakosti u uvjetima globalizacije. *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 55(107), 229-239.
24. Lavigne, M. (1999). *The economics of transition: from socialist economy to market economy*. Macmillan International Higher Education.
25. Lawson, G., Armbruster, C., & Cox, M. (Eds.). (2010). *The Global 1989: Continuity and Change in World Politics*. Cambridge University Press.
26. Mijatović, B. (2005). Privatizacija realnog sektora. u: Begović, B. i Mijatović B. (ur). *Četiri godine tranzicije u Srbiji*, 183-204.
27. Mussa, M., & Savastano, M. (1999). The IMF approach to economic stabilization. *NBER macroeconomics annual*, 14, 79-122.
28. Nikodem, K., & Črpić, G. (2014). O (ne) održivosti veza između povjerenja i demokracije. *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi, Komparativna analiza*, 259-307.
29. Njavro, Đ. (1993). Privatizacija. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 2, no. 1(3), 87-105.
30. Pakulski, J., Kullberg, J. S., & Higley, J. (1996). The persistence of postcommunist elites. *Journal of Democracy*, 7(2), 133-147.
31. Penev, S. (2012). Economic and European perspectives of Western Balkan countries. Westminster Foundation for Democracy (WFD).
32. Radivojac, G., & Grujić, M. (2016). Limitations on the stocks portfolio optimization on the Banja Luka Stock Exchange. *Acta Economica*, 14(25), 35-57. <https://doi.org/10.7251/ACE1625035R>
33. Radošević, D. (2004). Izlazna strategija Hrvatske – teze za novi model ekonomskog razvitka. *Ekonomski pregled*, 55(11-12), 935-951.
34. Serdar, T. (2015). „Procjena vrijednosti preduzeća u uslovima neaktivnog tržišta kapitala”. *Acta Economica*, 13(23), 121-138.
35. Šokčević, Š., & Dugalić, V. (2007). Privatizacija društvenog/državnog vlasništva-(ne) uspjeti tranzicijski proces? Socijalno-etička prosudba. *Diacovensia: teološki prilozi*, 15(1), 103-154.

36. Tanzi, V. (2010). *Russian Bears and Somali Sharks: Transition and Other Passages*. Jorge Pinto Books.
37. Trivić, J., Klimczak, Ł. (2015). The determinants of intra-regional trade in the Western Balkans. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci: časopis za ekonomsku teoriju i praksu*, 33(1), 37-66.
38. Zrinščak, S. (2003). Socijalna politika u kontekstu korjenite društvene transformacije postkomunističkih zemalja. *Revija za socijalnu politiku*, 10(2), 135-159.
39. Županov, J. (1989). Samoupravni socijalizam: konac jedne utopije. *Politička misao: časopis za politologiju*, 26(4), 21-36.
40. Županov, Josip. (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma. Odabrane rasprave i eseji (1995-2001)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Internet adrese:

1. European Commission. (2017). Trade Policy. Countries and regions Western Balkans.” Posjećeno 18.09.2021. URL: <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/regions/western-balkans>
2. European Bank for Reconstruction and Development. (1994). Transition report. Posjećeno 18.09.2021. URL: www.ebrd.com/publications/transition-report-1994-english.pdf
3. European Bank for Reconstruction and Development. (2013). Transition Report 2013. London. Posjećeno 18.09.2021. URL: <http://www.ebrd.com/news/publications/transition-report/transition-report-2013.html>
4. Eurostat. (2017). Eurostat - Earnings - European Commission. Posjećeno 18.09.2021. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/labour-market/earnings/main-tables>
5. International Monetary Fund. (2017) World Economic Outlook (October 2017) Gross Domestic Product (GDP) GDP per capita, current prices. Posjećeno 18.09.2021. URL: <http://www.imf.org/external/datamapper/NGDPDPC@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOORLD>
6. Maddison Project Database. (2021). Maddison Historical Statistics. Posjećeno 18.09.2021. <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/?lang=en>
7. Mitra, Pradeep, and Marcelo Selowsky, eds. 2002. *Transition, the first ten years: Analysis and lessons for Eastern Europe and the former Soviet Union*. World Bank Publications. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/14042>
8. Transparency International. (2016). Corruption Perceptions Index 2016. Posjećeno 18.09.2021. URL: https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016
9. Williamson, J. (1990). What Washington means by policy reform. *Latin American adjustment: How much has happened*, 7, 7-20. Posjećeno

- 25.12.2017. URL: http://www.papelesdesociedad.info/IMG/pdf/john_williamson_what_washington_means_by_policy_reform-2.pdf
10. World Bank. (1996). *Bosnia and Herzegovina - Toward economic recovery. A World Bank country study*. Washington, D.C.: The World Bank. Posjećeno 18.09.2021. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/784561468743176085/Bosnia-and-Herzegovina-Toward-economic-recovery>
11. World Bank. (2021). GDP per capita (current US\$). https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?most_recent_value_desc=true

